

FONEEM EESTI KEELES

P. ARISTE

filoloogiateaduste doktor

Pärast J. V. Stalini töö „Marksism ja keeleteaduse küsimused” ilmumist on nõukogude keeleteadus kiirete sammudega edasi astunud ning saanud maailma eesrindlikuks keeleteaduseks. On avaldatud põhjalikke uurimusi keeleteaduse üldiste küsimuste kohta. On ilmunud ohtrasti töid eri keelte omapärast ja ajaloost. Marri araktšejevliku režiimi kehtimise ajal unarusse jäänud keele hääldusliku külje täpne uurimine on taas andnud tähtsaid teoseid, mida peab eriti alla kriipsutama, sest vene ja nõukogude keeleteadusel on foneetikateaduse arenemisel vanu kuulsusrikkaid traditsioone. Eriti põhjalikult on viimasel ajal käsitletud seda foneetikaalast küsimust, mis on foneem. Foneemi olemuse kohta on olnud muide pikem diskussioon ühe asjaomase ajakirja veergudel¹. Selle diskussiooni käigus on jõutud selgusele, mis on foneemi olemuseks ning ühtlasi ära näidatud, kuidas foneemi mõistet on moonutanud ühelt poolt marxistid ja teiselt poolt eriti lääne mitmesuguste keeleteaduse voolude esindajad, kõigepealt nn. fonoloogid. Diskussioonis on tõstetud ka see tõik esile, et eri keeltes on foneemid vägagi erinevad ja et iga keele foneemide süsteemi tuleb vaadelda vastava keele enese seisukohalt.

Eesti keel on õige keerulise foneetilise süsteemiga. See süsteem läheb üsna ilmsesti lahku nende keelte foneetilisest süsteemist, kust tavaliselt on toodud näidismaterjal, mida on kasutatud foneemi olemuse määramisel. Sellepärast tahetaksegi alljärgnevas lühidalt sellel peatuda, mis on eesti keeles foneem.

Enne kui asuda otse eesti keele foneemide vaatlusele, tuleb käsitleda seda, mida mõistetakse foneemina tänapäeva nõukogude keeleteaduses.

Tartu Ülikooli omaaegne professor keeleteadlane J. Baudouin de Courtenay (oli Tartus 1883—1893) tõi foneemi mõiste esmakordselt esile. Foneem oli Baudouin de Courtenay esialgse arvamise järgi morfoloogiline. Tema eraldas nimelt füsioloogilistest häälikutest morfoloogilised, s. o. need häälikud, mis moodustavad sõnu. Seda Baudouin de Courtenay vaadet arendas edasi tema õpilane N. Kruševski. Kruševski võttiski tarvitusele sõna „foneem”. Ka tema vastandas kõne füsioloogilisele aspektile morfoloogilise aspekti. Tema arvates oli foneem foneetiliseks ühikuks, häälik aga kõnefüsioloogia ühikuks. Kruševski järgi võis foneemiks olla ka selliseid häälikute ühendeid, millest ta oletas, et need on jagamatud ning millel eri sugulaskeelis on erinevaid vasteid. Seega andis Kruševski foneemile etümoloogilise sisu ning eraldas ta täiesti häälikust. Nõnda pidas ta foneemiks slaavi häälikuteühendit *št*, sest sellele vastab mõnes teises

¹ Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка XI, 1952; XII, 1953.

slaavi keeles *štš*, või ühendit *ml'* vene sõnas земля, sest sellele vastab poola keeles palataliseeritud *m'* (*zemia*). Baudouin de Courtenay võttis omaks Kruševski vaated ning püstitas nn. homogeenside teooria, s. o. teooria häälikuist või häälikute ühenditest, mis moodustavad homogeenseid morfeeme. Homogeenid jagas ta kahte tüüpi: divergentideks ja korrelatiivideks. Divergentideks nimetas ta sama hääliku teisendeid, mille on kutsunud esile kaasajal toimivad häälikuseadused. Korrelatiivideks nimetas ta aga antropofooniliselt, s. o. füsioloogiliselt erinevaid, kuid homogeenseid häälikuid, mille erinevusi pole võimalik seletada kaasaja tingimuste varal. Divergentide kohta soovitas Baudouin de Courtenay tarvitada oskussõna häälik ja korrelatiivide kohta oskussõna foneem. Ühtlasi andis Baudouin de Courtenay nüüd foneemi täpsema definitsiooni, mille järgi foneem on sõna teatud foneetilise osa üldistatud antropofooniliste omaduste summa, mis on jagamatu ühe keele korrelatiivsete seoste ning mitme keele korrespondentsete suhete kindlaksmääramisel. Teiste sõnadega: foneem on sõna foneetiliste osade võrdlemise vaatekohalt foneetiliselt jagamatu. Kõnel-des foneemi ja hääliku suhteist osutas Baudouin de Courtenay, et foneem võib võrduda terviklikule häälikule, mittetäielikule häälikule (milleks ta pidas näiteks palataliseerimata ja palataliseeritud konsonante omavahel), terviklikule häälikule, millel on lisaks teise hääliku omadusi (näiteks *a*-l eri häälikute naabruses), kahele või enamale häälikule (näit. *ra* ja *oro* vene sõnades *вращать* ja *воротить*, sest need sõnad kuuluvad etümoloogiliselt ühte ning neis esineb *ra* ja *oro* vaheldus). Seega ilmneb, et Baudouin de Courtenay pidas tollal foneemi kõigepealt ikkagi etümoloogilis-morfoloogiliseks, mitte aga foneetiliseks ühikuks.

Tartus olles loobus Baudouin de Courtenay mõnel määral ülaltoodud foneemi mõiste definitsioonist. Tollal arendas ta edasi divergentide mõistet, väites, et on olemas ühelt poolt tekkivat ja teiselt poolt elavat ehk nähtavat divergenti. Tekkiv divergents kujuneb Baudouin de Courtenay arvates füsioloogiliste või antropofooniliste tegurite mõjul. Naabruse mõjul võib näiteks samal konsonandil olla küllaltki erinevaid divergente. Need divergendid pole omavahel etümoloogiliselt seotud. Edasi osutas Baudouin de Courtenay, kuidas elavad või nähtavad divergendid on kujunenud samuti füsioloogiliste tegurite mõjul, kuid seda üksnes ühe morfeeni piirides (nagu näiteks *t* ja *d* vene sõnades *род* = *rot* ja *рода* = *roda*). Kõneleja teadvuses kuulduvat sama morfeem ikka ühesuguselt ning ta kavatsevat alati hääldada sama, kuid mõningad füsioloogilised tegurid ei laskvat seda toimuda.

Foneemi mõistet arendas Baudouin de Courtenay üha edasi ning jõudis lõpuks tulemusele, et foneem on kõnehääliku psüühiline ekvivalent. Ta väitis, et foneemi tervikliku kujutlusega assotsieerub teatud summa üksikuid antropofoonilisi kujutlusi, mis on ühelt poolt artikulatsioonikujutlusi ja teiselt poolt akustilisi kujutlusi. Seega ei assotsieeru foneem Baudouin de Courtenay arvates mitte morfoloogilis-etümoloogiliste kujutlustega, nagu ta varemini oletas, vaid foneem assotsieerub akustilis-artikulatsiooniliste kujutlustega.

Hiljemini kaldus Baudouin de Courtenay foneemi määratluses üha enam psühholoogilisele positsioonile. Ta pidas nüüd foneemi psühhofoneetiliseks nähtuseks, kuigi ta ei loobunud lõplikult ka etümoloogilis-morfoloogilisest vaatekohast. Kaugemale Baudouin de Courtenay foneemi määratlemisest pole jõudnud².

Baudouin de Courtenay õpilane L. Štěrba on viinud foneemi küsimuse

² Л. Р. Зиндер и М. И. Матусевич, К истории учения о фонеми. Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка, XII, 1953, lk. 62—65.

lahendamist suurel määral edasi. Štšerba on kõigepealt näidanud, miks akustilis-füsioloogiliselt omaduselt enam-vähem erinevad häälikud võivad moodustada ühe foneetilise terviku ning miks võidakse eri keeltes samu häälikulisi erinevusi mitmel eri viisil ära kasutada. Štšerba võttis foneemi määratlemisel aluseks tähenduskriteeriumi, mis siis võimaldaski tal jõuda õigetele tulemustele. Štšerba osutas, et ühtedel häälikutel on omadus tähendust eraldada, teistel seda aga ei ole. Esimesi nimetas ta foneemideks, teisi aga varjunditeks. Štšerba lähtus Baudouin de Courtenay divergentsiteooriast oma varjundite teooria loomisel. Ta osutas, et varjundid moodustavad siis ühe terviku — foneemi, kui kõneleja kujutluses nad ei esine iseseisvatena, kui nad kõneleja kujutluses ei eralda tähendusi. Et foneem on tähendusega otseselt seotud, sellele veendele jäi Štšerba edaspidigi oma mitmekülgses käsitlustes foneemi olemuse kohta. Ta näitas, et häälikuid ei kasutata keeles mitte lihtsate füüsikaliste või füsioloogiliste nähtustena, vaid keele elementidena, millel on tähendus. Štšerba järgi on seega foneemi omaduseks olla tähenduse potentsiaalseks kandjaks. Foneem on tema järgi kõige lühem keeleelement, mida enam ei saa jagada. Kogu foneem on tähenduse väljendajaks, mitte tema mõni üksik osa. Štšerba on edasi osutanud, et pole absoluutselt kindlaid piire foneemi ja selle varjundite vahel, tuues näiteid selle kohta, kuidas varjund võib kujuneda iseseisvaks foneemiks ja vastupidi, kuidas foneem võib muutuda varjundiks. Seega osutati, et foneem pole staatiline ühik, vaid et ta kujuneb asjaomase keele arenemise protsessis³.

Štšerba foneemiteooria on lõplikult viimistletud tema teoses «Фонетика французского языка» (1939). Siin on ta veelkordselt osutanud, et foneemi määrajaks on tähendus. Keele sihiks on olla suhtlemisvahendiks. Foneem on vähim suhtlemisvahendi osa, mis veel väljendab kindlat tähendust. Foneemi varjundite hulgas on asjaomases keeles üks varjund, mis mitmel eri põhjusel on saanud tüüpiliseks. Seda tüüpilist varjundit peetaksegi foneemiks.

Štšerba foneemikäsitus on saanud nõukogude keeleteaduses üldise tunnustuse.

Štšerba foneemikäsitluse on võtnud üle ka fonoloogid N. Trubetzkoy ja R. Jakobson. Olles aga tugevasti F. de Saussure'i mõju all on need keelemehed moonutanud Štšerba vaateid. Nende arvates on foneemi olemasolu peamiseks aluseks vastandlikkus, s. o. foneem saab olema olla üksnes siis, kui talle leidub vastand, millega ta ei või segi minna. Alles vastandlikkus andvat võimaluse tähendust eraldada.

Eesti keele foneemi küsimust on esmakordselt hakanud käsitlema selle artikli autor. Oma uurimuses „Hiiu murrete häälikud“ (1939) on ta tahtnud osutada, mis on hiiu murrakuis foneemiks ja mis foneemi varjundiks. Oma tolleaegseis käsitlustes on ta olnud üsna tugevasti fonoloogide vaade mõju all. Foneemi olemasolu kindlaksmääramisel on „Hiiu murrete häälikuis“ lähtunud kõigepealt just vastandlikkusest. Trubetzkoy foneemiteooriasse on siiski suhtunud kriitiliselt ning osutatud, et see ei ole kõigiti kehtiv eesti keele kohta, millel on keeruline kvantiteedisüsteem. Eesti keele foneemi olemasolu määratlemisel on lähtunud hääliku leksikaalsetest ning morfoloogilistest ülesannetest. On näidatud, „et mitte üksnes see ei ole tähtis foneemi määramisel, et foneemil oleks vastand, millega teda ei või vahetada või segi ajada, vaid ka hääldusharjumus, traditsioon on tähtis“⁴. Samuti on tõstetud esile, et foneemi olemasolu määrab täpne aru-

³ L. Štšerba. Court exposé de la prononciation russe, Supplément du Maître phonétique, nov.-déc., Paris 1911 lk. 2 jj-d; Л. Щерба, Русские гласные в качественном и количественном отношении, Петербург 1912, lk. 5 jj-d.

⁴ P. Ariste, Hiiu murrete häälikud, Tartu 1939, lk. 137.

saamine⁵. „Hiiu murrete häälikuis” on toodud muude esile ka see tõik, et eesti keeles võivad foneemid olla kvalitatiivsed ja kvantitatiivsed.

Kui kirjutati „Hiiu murrete häälikuid”, ei tundnud autor Štšerba uuemaid töid foneemi kohta otseallikaist, vaid teadis neid üksnes tsiteeringute kaudu teiste autorite töödest. Seega polnud tollal veel võimalik otseselt toetuda õigetele tulemustele, mis olid esile toodud Štšerba poolt.

Mis on siis eesti keeles foneemiks, kui vaadelda keelt marksistliku keeleteaduse seisukohalt?

Oma töös „Marksism ja keeleteaduse küsimused” on J. V. Stalin öelnud: „Häälikuline keel ehk sõnade keel oli alati inimühiskonna ainsaks keeleks, mis suudab olla inimeste suhtlemise täisväärtuslikuks vahendiks. ... Häälikuline keel on inimkonna ajaloos üks neid jõude, mis aitasid inimestel eralduda loomariigist, ühineda ühiskondadeks, arendada oma mõtlemist, organiseerida ühiskondlikku tootmist, edukalt võidelda loodusjõududega ja jõuda selle progressini, mis meil on praegusel ajal”⁶. Häälikuline keel üldse on arenenud koos inimkonna arenemisega ja iga üksik keel on arenenud koos vastava kollektiiviga. Igas häälikulises keeles on kujunenud pikkade aegade jooksul oma foneemid, mille ülesandeks on pidada ühendust kõnelejate vahel, teenindada inimesi suhtlemisvahendina.

Mis tahes keeles ei tunnetata mitte kõiki võimalikke füsioloogiliselt moodustatavaid häälikuid iseseisvateks kõnehäälikuteks, vaid üksnes neid, millel on kindel funktsioon. Pandagu selleks tähele eesti sõna *kala*, *tala* või *kulu*, *tulu*. Neist sõnadest võib kõigepealt nentida, et *k* ja *t* eraldavad teineteisest tähendusi. Vastastikusel suhtlemises ei või neid segi ajada, asendada, sest siis kannataks sellega õige arusaamine. Ka pole need häälikud jaotatavad vähemateks osadeks. Samuti eraldavad tähendusi *a* ja *u*. Seega on *k* ja *t* või *a* ja *u* iseseisvad foneetilised ühikud, kvalitatiivsed foneemid, mille varal toimub inimeste suhtlemine.

Eesti keeles hääldatakse sõnas *toas* kirjpilt *o* eri murretes õigegi erineva häälikuna. Murrete taust kajastub ulatuslikult rahvuskeeleski. Kõigepealt võib esineda normaalne eesti *o*: *toàz*. Teiseks võib olla *o* ja *u* vaheline häälik *õ*: *tõàz*. Edasi on võimalik selline *o*, mis on harilikust vaid veidi kõrgem, nimelt *õ*: *tõàz*. Need mainitud häälikud *o*, *õ* ja *õ* koonduvad kõik üheks kvalitatiivseks foneemiks *o*, millel on oma kindel ühiskondlik funktsioon. Eesti keeles *o*, *õ* ja *õ* ei eralda omavahel mõisteid, nende asendumisel üksteisega sõna tähendus ei muutu. Eestlane tajub neid kõiki üheks. Seega on *õ* ja *õ* üksnes foneemi *o* varjundid. Samuti on *e* või *ē* diftongides (*ēõd* 'eod', *tēàn* 'tean') üksnes foneemi *e* varjundid. Foneemi *e* teisendiks on ka lõuna-eesti murdeis esinev nn. taga-*e* ehk *ē* tagavokaalseis sõnades: *kēnēlēš* 'kõneleb', *kalālē* 'kalale'. Eesvokaalseis sõnus vastab *ē*-le harilik *e*: *pezeš* 'peseb', *ezālē* 'isale'. Kõnesolevad häälikud *ē* ja *e* ei eralda tähendusi. Neid tajutakse sama foneemina, mis varieerub naabruses olevate vokaalide järgi. Naabruse järgi võib iga kvalitatiivne foneem varieeruda. Nõnda on *k* sõnades *kala*, *kulu*, *kõla*, *kile*, *küla*, *käli* jne. füsioloogiliselt igal juhul erinevalt moodustatud. Foneemina on olemas üksnes üks *k*, mis võib naabruse mõjul varieeruda.

Eesti keeles on foneemi olemuse küsimus keerulisem kui mõnes teises keeles keele omapärase kvantiteedisüsteemi tõttu. Eesti keeles on nimelt foneemideks ka häälikute välted. Sõnades *koli*, *kooli* (omastav) ja *kooli*

⁵ P. Ariste, Hiiu murrete häälikud, lk. 136.

⁶ J. Stalin, Marksism ja keeleteaduse küsimused, Tallinn 1952, lk. 42.

(osastav), s. o. *koli*, *kõli* ja *kõli* on olemas ainult üks vokaal *o*. Foneeme on aga esitatud juhtudel kolm, sest niihästi *o* kui ka *õ* ja *ö* eraldavad tähendusi. Kõik vokaali kolm vältet on seega ka kindlaks suhtlemisvahendiks kõnelejate vahel. Neid ei saa ühtlasi jagada vähemateks osadeks ning nende esinemine on üldine. Mida siin on öeldud *o* kohta, see kehtib teistegi vokaalide suhtes. Samuti on eesti keeles foneemiks konsonantide välted. Sõnades *lina*, *linna* (omastav), *linna* (osastav), s. o. *linà*, *lĩnà*, *lĩhna* on vaid üks *-n* eri pikkustes. Jällegi on siin kolm foneemi, mis kõik on erinevate kommunikatiivsete ülesannetega. Eesti keeles esineb seega ka kvantitatiivseid foneeme.

Nagu kvalitatiivsetel foneemidel, nii on eesti keeles ka kvantitatiivsetel foneemidel varjundeid, mis ei ole iseseisvad. Nõnda on ülipikkadel foneemidel *â*, *ô*, *ê* jne. varjundiks natuke lühemad *ã*, *õ*, *ë*. Sõnades *sâda*, 'saada' ja *sâtta* 'saata', *lôoa* 'looga' (kaasaütlev sõnast *lugu*) ja *lõkka* 'looka' on eri pikkustega vokaalid, kuid käesoleval juhul erinev pikkus ei ole kommunikatiivsete ülesannetega. Lühikeste foneemide *a*, *e*, *i* jne. teisen-diteks on nende teises silbis esinevad poolpikad vasted *â*, *ê*, *ĩ* jne. Sõna-des *kalâ* 'kala', *vedêl* 'vedel', *lĩgĩ* 'ligi' on teise silbi vokaal esimese omast tunduvalt pikem korrektse hääldamise nõuete järgi. Esitatud sõnade tähendus ei muutu aga milgi viisil, kui hääldada poolpika vokaali asemele lühike: *kala*, *vedel*, *ligi*.

Helilisuse varieerumine ei anna eesti keeles erinevaid foneeme, nagu mõnes teises keeles. Eestlase kõrv tajub ikka üheks *s*-foneemiks selle kõik varjundid. Olgu hääldatud *isâ*, *izâ* või isegi *izâ* 'isa' on eesti tavakeelega isikule sama, ehk küll füsioloogiliselt võttes on tegu kolme erineva hääldamisvõimalusega. Samuti on eestlasele samaks foneemiks *b* ja *b ~ p*, *d* ja *d ~ t*, *g* ja *g ~ k*, mis mõnes teises keeles võivad olla erinevaid foneeme. Üksnes sama foneemi varjunditeks on ka helilised ja helitud *m* ja *m̃*, *n* ja *ñ*, *l* ja *l̃*, *r* ja *r̃* ning *v* ja *ṽ*. Olgu hääldatud kas *maħl* või *maħl̃* 'mahl', *leħm* või *leħm̃* 'lehm', *keħr* või *keħr̃*, 'kõhr', sellest ei olene eesti keeles sõna tähendus.

Eesti keeles on aga iseseisvateks foneemideks palataliseeritud konsonandid, sest nad on samasuguste iseseisvate kommunikatiivsete ülesannetega, nagu nende palataliseerimata vasted. Võrreldagu selleks sõnu (seina)*palk* = *pałk* ja (kuu)*palk* = *pałk*, (lamba)*tall* = *tał* ja (hobuse)*tall* = *tał*, *kott* (= jalats) = *koł* ja (vilja)*kott* = *koł*, (näol on) *vinn* = *viñ* ja (kaevu)*vinn* = *viñ* jne.

Ülalesitatu põhjal võib öelda, et eesti keeles on foneemide koosseis järgmine.

Foneemideks on kõik eesti keele vokaalid, *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *õ* (= *ę*), *ä*, *ö* ja *ü* kolmes vältes: *a*, *ã*, *â*, *e*, *ẽ*, *ê*, *i*, *ĩ*, *ı*, *o*, *õ*, *ô* jne.

Konsonantidest on foneemideks sulghäälikud *b*, *d*, *g* (kirjas *b*, *d*, *g*) ja nende välted *pp*, *tt*, *kk* (kirjas *p*, *t*, *k*) ning *pp̃*, *tt̃*, *kk̃* (kirjas *pp*, *tt*, *kk*): *kabĩ* 'kabi', *kaḗpl̃* 'kapi', *kappi* 'kappi', *kodâ* 'koda', *kołtâ* 'kota', *kołta* 'kotta'. Kombinatoorselt esinevad *k*, *p*, *t* sõna alguses või helitute konsonantide järel (*kaštĩ* 'kasti', *kaške* 'kaske') on tegelikult *b*, *d*, *g* varjundid. Samuti kombinatoorselt esinevad *k̃*, *p̃*, *t̃* (*pałk* 'pakk', *kaḗ* 'kapp', *koł* 'kott'), *k̃*, *p̃*, *t̃* (*sâk* 'saak', *õp̃* 'hoop', *lauł* 'laut') ja *kk̃*, *pp̃*, *tt̃* (*sâkki*

'saak', *õppi* 'hoopi', *lautta* 'lauta') on *kk*, *pp*, *tt* varjundid. Teistest konsonantidest on foneemid *z*, *šs*, *šs*, mille varjunditel on samad suhted nagu sulghäälikute omadel. Et *z*, *šs* ja *šs* on omaette foneemid, osutavad sellised näited, nagu *tazù* 'tasu', *tašsù* 'käpa', *tašsu* 'käppa'. Omaette foneemid on teistest konsonantidest *l*, *ll*, *ll* (*elà* 'ela', *ellà* (omastav) 'hella', *ella* (osastav) 'hella'); *m*, *mm*, *mm*, (*kamìn* 'kamin', *kañmìn* 'kammin', *kammi* (osastav) 'kammi'); *n*, *nn*, *nn*, (*linà* 'lina', *linnà* (omastav) 'linna', *linna* (osastav) 'linna'); *r*, *rr*, *rr*, (*narì* 'nari', *nañrì* (omastav) 'narri', *narri* (osastav) 'narri'); *h*, *hh*, *hh* (*mehì* 'mehi', *tsehñhiz* 'tsehhis', *tsehñhi* (sisseütlev) 'tsehhhi'); *v*, *vv*, (*kavà* 'kava', *kañva* 'kavva') ja *j* (*jagù* 'jagu'). Murdeti võib ka *h-l* ja *v-l* olla kolm vältusastet, nagu lõuna-eesti murdeis: *kavà* 'kava', *kañvà* (osastav) ja *kañva* (sisseütlev). Rahvuskeeles on foneemideks ka *ff*, *ff* (*šeffì* 'šefi', *šeffi* 'šeffi'): *šš*, *šš* (*tuššì* 'tuši', *tušši* 'tušši'). Kombinatoorselt esinevad *f* ja *š* (*fiłm* 'film', *šef* 'šeff') on tegelikult vaid *ff*-i ja *šš*-i teisendid. Lõpuks on rahvakeeles foneemiks ka *ž* (*süzē* 'süžee', *želē* 'žele'). Ülalmainitud foneemidel võib olla ka kvantitatiivseid kombinatoorseid teisendeid. Kuigi eesti ortograafia nõuete järgi kirjutatakse pikemaid konsonante kahekordselt, nagu pikki vokaalegi kirjutatakse kahe vokaalimärgiga, on tegu siiski vaid samade häälikute erinevate pikkusastetega. Eestlane tajub pikki häälikuid ikka üheks tervikuks, olgu nad õigekirjutuslikult kuidas tahes tähistatud. Muudelgi juhtudel ei tohi lasta ennast ei ortograafia ega foneetilise transkriptsiooni poolt eksiteele viia foneemide tõelise olemuse määratlemisel.

Eraldi tuleb veel peatuda *ŋ-l*. Kombinatoorselt *g* (= *g*) ja *k* ees esinev *ŋ* on mõnel juhul tähendusegi eraldajaks. Seda osutavad sellised näited, nagu *koŋai* (sisseütlev) 'kongi' ja *koñci* 'konngi', *oŋai* 'hongi, suuri mände' ja *oñai* 'ongi', *kaŋai* (osastav) 'kangi' ja *kañci* 'kanngi' jne., kus ei ole võimalik *n-i* ja *ŋ-i* ära vahetada, sest mõlemal häälikul on mainitud juhtudel oma kommunikatiivne ülesanne, millest oleneb tähendus. Murretes esineb *ŋ* omaette foneemina veelgi ulatuslikumatel juhtudel, näit. hiiu murdes esineb kõrvu *kañnàst* 'kannast' ja *kañŋàst* (osastav) 'kangast', *vañnìlò* 'vannid' ja *vañŋlò* 'vangid'.

Palataliseeritud konsonantidest on rahvuskeeles foneemid *ò*, *lìt*, *lìt* (*loòì* 'lodi', *loñtì* 'loti', *loñtì* 'lotti'); *ž*, *šs*, *šs* (*kažì* 'kasi', *kašsì* (omastav) 'kassi', *kašsi* (osastav) 'kassi'); *l*, *ll*, *ll* (*pałì* 'pali, kolmjalg', *pałlì* (omastav) 'palli', *pañlì* (osastav) 'palli'); *n*, *nn*, *nn* (*pañì* 'pani', *pañnì* (omastav) 'panni', *pañni* (osastav) 'panni'). Murretes esinevad ja kohati rahvuskeeleski on võimalikud ka *ř*, *řr*, *řr*.

Tuleb kaaluda sedagi küsimust, kas eesti keeles pole foneemiks peale üksikhäälikute ja nende väldete ka diftongid. Nimelt on eesti keeles diftongidel kaks väldet. Kummalgi vältel on oma tähenduslik funktsioon, nõnda et kumbki väldel on ühiskondliku suhtlemisvahendi mõttes erinev. Diftongide väldete eri tähenduste tõttu on diftongid jagamatud. Sellega on eesti keele diftongidel olemas need omadused, mida eeldatakse foneemist. Pandagu selleks tähele selliseid sõnu, nagu *laulu* (omastav) = *laulù* ja *laulu* (osastav) = *laulu*, *kaevu* (omastav) = *kaevù* ja *kaevu* (sisse-

ütleb) = *kaèvu*, *seina* (omastav = *seina* ja *seina* (osastav) = *seina*. Mitte ainult sama sõna diftongid oma väldelega pole iseseisvad foneemid, vaid ka eri tüvede diftongid oma väldelega, näit. *lauda uks* = *laüvâ* ja *istus lauda* = *laüvâ*, *tütarlaps Leida* = *leüvâ* ja *ei või leida* = *leüvâ*. Eesti keeles on siis vokaalfoneemide arv õige suur, sest diftongid annavad omalt poolt juurde ohtrasti niihästi kvalitatiivseid kui ka kvantitatiivseid foneeme.

Eesti keeles pole mitte üksnes diftongid omaette foneemideks, vaid ka konsonantide ühendid. Samuti kui diftongid ei ole ainult vokaalide ühendid, vaid nad on üheks tervikuks liitunud foneetilised ühikud, nõnda on eesti keeles ka konsonantide ühendid tervikud, mis on jagamatud, mis on tervikuna tähenduse kandjaks ning ühiskondlikuks suhtlemisvahendiks. Pandagu selleks taas tähele selliseid sõnu, nagu *kopsu* (omastav) = *kõpsu* ja *kopsu* (osastav) = *kõpsu*, *marja* (omastav) = *marjä* ja *marja* (osastav) = *marjä*, *karjus on hoolas* = *karjüz* ja *laps karjus* = *karjüz*, *nalja* (omastav) = *naljä* ja *nalja* (osastav) = *naljä*, *kompsu* (omastav) = *kõmpsü* ja *kompsu* (osastav) = *kõmpsü* jne. Konsonantühenditega seoses tuleb mainida afrikaate, mis on samuti ilmekalt iseseisvad diftongid: *metsa* (omastav) = *meisâ* ja *metsa* (sisseütlev) = *meisâ*, *matši* (omastav) = *mašl* ja *matši* (osastav) = *mašl*.

Igale foneemile vastab harilikult oma kirjamärk, sest on vajalik, et ühiskondlik suhtlemisvahend oleks ka silmaga nähtav ning teiste foneemide tähististest kohe eraldatav. Eesti keele õigekirjutus on ses suhtes puudulik, et temas jääb terve rida foneeme märkimata, nagu toodud näidetest on selgunud. Kirjas ei osutata palataliseeritud foneeme ega *ŋ*-i. Samuti on kirjas puudulikult tähistatud kvantitatiivsed foneemid.

Sama keele murretes võib olla erinevaid foneemide süsteeme. Mis ühes murdes on iseseisvaks foneemiks, ei tarvitse seda olla teistes murretes. Nõnda näiteks on eesti rahvuskeeles ja enamikus murretes *õ* ja *õ* (= *e*) omaette foneemid. Neid ei või segi ajada, sest neil on mõlemal kindel kommunikatiivne funktsioon. Hiidlastele ja enamikule saarlastele ei ole aga *õ* ja *õ* eri foneemideks. Hiidlastele pole samuti palataliseeritud ja palataliseerimata konsonandid omaette erinevaid foneeme. Eesti ühiskeeles ja murretes pole helilised *b*, *d*, *g* ja *z* foneemideks, kuid leivu ja lutsi murdes ning mõnes Pihkva oblasti murrakus nad on siiski foneemid. Eesti rahvuskeele foneemide süsteem erineb üsna suuresti murrete omast. Rahvuskeeles on rahvusvaheliste ja võõrsõnade kaudu keelde tulnud häälikud (*f*, *š*, *ž*, *tš*, *dž*) muutnud foneemide süsteemi.

Foneemist kõneldes tuleb veel peatuda foneemi varjunditel. Olal on juba mainitud, et foneemi varjundid võivad olla kombinatoorsed. Kombinatoorseid varjundeid on niihästi kvalitatiivsetel kui ka kvantitatiivsetel foneemidel. Kombinatoorsed varjundid on näit. *o*, *e* ja *õ* diftongides (*tõáz* 'toas', *tèàn* 'tean', *põän* 'pöan'); *e* lõuna-eesti murdeis (*tulèl* 'tuled'). Leenissulghäälikute *b*, *d*, *g* ja *z* kombinatoorsed varjundid rahvuskeeles on *k*, *p*, *t* ja *s*, heliliste *l*, *m*, *n*, *r* ja *v* kombinatoorsed varjundid on *l*, *m*, *n*, *r*, *v* jne. Iseseisvaks foneemiks ei saa pidada ka *w*-häälikut, mis esineb näit. sõnades *kaüwâ* 'kaua', *eüwéz* 'öues'. See häälik on tegelikult vaid foneemi *v* kombinatoorseks varjundiks.

Foneemide varjundid võivad olla ka maa-alalised. Sellised maa-alalised varjundid on näiteks *k*, *p*, *t* kirde-eesti murdeis (*kotâ* 'koda', *tupâ* 'tuba', *akâ* 'aga') *b*, *d*, *g* varjunditena. Maa-alalised varjundid on ka

lõuna-eesti ja mõnede teistegi murrete *ô, ê, õ* rahvuskeele ja muude murrete *o, e, o* varjunditena.

Edasi võivad foneemi varjundid olla isikupärased, individuaalsed. Foneemi *z* individuaalse varjundina võib isikuti kuulda *z*-d (*izà* 'isa') või *h* individuaalse varjundina *ç*-i (*leç^m* 'lehm') või *χ*-d (*taχtma* 'tahtma') jne.

Igas keeles on kujunenud oma kindel foneemide süsteem. Keeles võib esineda ainult ajalooliselt kindlaks kujunenud foneeme. Foneemide esinemistingimused on samuti ajalooliselt kindlaks kujunenud. Keele fonoloogiline süsteem on üldiselt õige püsiv. Eesti keeles elab tänini edasi selliseidki vanu fonoloogilisi traditsioone, mis on olnud ühised kõigile soomeugri keeltele, nagu see juht, et sõna alguses võivad esineda üksnes fortissulghäälikud ja fortis-*s*. Eesti keele spetsiifika arenemise tulemusena on kujunenud aegade jooksul fonoloogiline süsteem, mis on omane üksnes sellele keelele. Eesti keele fonoloogilise süsteemi omapärast tuleb mainida järgmist.

Kõige omapärasemaks jooneks kogu eesti keele fonoloogilises süsteemis on keerulised kvantiteedisuhted ja astmevaheldus laadi- ja vältevaheldusena.

Eesti keeles on vokaalide esinemises õigegi erinevad võimalused sõna eri osades. Pearõhulises silbis võivad esineda kõik vokaalfoneemid kolmes vältes. Samuti on diftongide arv selles asendis suur ning diftongidel on kaks vältet. Mujal sõna sees ei esine üldiselt *o, ô, â, õ, ü* ja diftongide esinemine on üsna piiratud. Võib esineda üksnes *i-lõpulisi* diftonge, millel pealegi ei ole vältevaheldust. Kaugemal pearõhust ei esine harilikult pikki ega ülipikki vokaale, vaid esineb ainult lühikesi, või teises silbis ka poolpikki vokaale. Tüüpiline eesti keele fonoloogilisele süsteemile on just poolpika vokaali esinemine teises silbis, kui esimene silp pole ülipikk. Iseloomulik eesti keelele on veel vokaalide tugev nasaleerumine nasaalide mõjul.

Konsonantfoneemide suhtes iseloomustab eesti rahvuskeelt kõigepealt heliliste sulghäälikute *b, d, g* ja helilise *z* puudumine. Keele fonoloogilisele süsteemile pole omane konsonantide kuhjumine, vaid vokaalide ja konsonantide esinemine on enam-vähem tasakaalustatud. Eesti keeles ei või fortisklusiil ehk tugev sulghäälik ega *s* esineda vokaalide vahel. Kui liitsõnas satub fortis vokaalide vahele, peab ta muutuma kas leeniseks või gemineeruma, sest vokaalidevahelises asendis tunneb eesti keel üksnes leeniseid (*telžisäev, laülucõr*, 'teisipäev, laulukoor'). Mõningais liitsõnades on eri tingimustel kujunenud geminatsioon (*õunapuu* hääldatakse *günappu*).

Keeles on kõik dünaamiline. Keele kui süsteemi eri osad ei muutu aga ühtlase kiirusega. Üldisest sõnavarast on püsivam sõnavara põhifond. Veelgi püsivam on keele grammatiline ehitus. Õige püsiv on ka hääldus, kuigi temas toimub pidevalt väikesi muutusi. Dünaamiline on keele fonoloogiline süsteemgi, mis võib aegade jooksul muutuda. Varem pole olnud eesti keelele omased *š, ž* ja *f*. Ühiskeelele on aga need foneemid saanud omaseks. Praegusele eesti keelele ei ole võõras tarvitud konsonantühendit sõna alguses (*praegu, trükkima, kliister*), kuid keele ajalugu näitab, et varemini on konsonantühend sõna alguses olnud täiesti võimatu, nagu on olukord tänini mõnes murdes, kus öeldakse esitatud sõnade asemel *ragu, rükkima, liister*. Hiiu murre on läinud rahvuskeelest veelgi kaugemale, nõnda et selles murdes võib sõna alguses esineda isegi *kn-*: *knaakkas puu* 'jändrik puu', *knõõp* 'nõõp'.

Eesti rahvuskeeelde on üsna hiljuti toodud konsonantühend *vd*, s. o. *vd*, mida keel pole varemini tundnud. Sellepärast hääldavad paljud keeletarvitajad seda uudset konsonantühendit valesti. Sõna *tugevdada*, *vägevdada* hääldatakse sageli *tueftava*, *väeftava*. See tõik osutab, et keele fonoloogiline süsteem on tugeva vastupanujõuga ega lase ennast kergesti muuta. Et eesti keele fonoloogiline süsteem ei tundnud *h-d* konsonandi järel, siis võib kuulda, et sõnu *sovhoos* ja *kolhoos* hääldatakse mitut moodi olemasolevatele fonoloogilistele võimalustele kohandades kas *soffõ-z* või *sohvõ-z*, *sovõ-z* ja *kollõ-z* või *kolõ-z* õige hääldamise *sovhõ-z*, *kolhõ-z* asemel. Sõna *arhiiv* on isegi mõnede korrektset ühiskeelt kõnelevate isikute keeletarvituses *ari-hv*. Eelnenud näidetest selgub, et *h* ei ole veel kodunenud eesti keeles pearõhulise silbi algul sõna sees. See nähtus on võrreldav *h* kaoga sõna alguses, kus oma sõnadel on pearõhk.

Eesti keele fonoloogilise süsteemi õige järsuks muutumiseks oleks heliliste *b*, *d* ja *g* hääldamisele võtmine rahvusvahelistes ja võõrsõnades, mida eri aegadel on soovitatud. Sellepärast polegi vastavad soovitused kõnelejate hulgas poolehoidu leidnud, vaid *b*, *d*, *g* on jäänud üksnes foneemide *b*, *d*, *g* individuaalseteks teisenditeks.

Interjektsioonid, onomatopoeetilised, vähemal määral ka deskriptiivsed, deminutiivsed, pejoratiivsed sõnad võivad olla muust sõnavarast erineva fonoloogilise süsteemiga. Neis sõnades võib esineda häälikuid, mis muus keele sõnavaras pole tavalised. Näiteks ei ole eesti keeles olemas imihäälikuid, kuid neid võib siiski kuulda interjektsioonides. Lõuna-eesti murdeis esinevat kõrisulghäälikut *ʔ* võib kuulda eitusinterjektsioonis *aʔʔa*. Isegi helilised sulghäälikud võivad interjektsioonides esile tulla.

Ülaltoodud näited osutavad, et foneemi olemus on eri keeltes küllaltki erinev. Nõukogude Liidu rahvaste paljude keelte häälduse põhjalik uurimine toob kaheldamatult esile veel teisigi foneemi olemasolu võimalusi, mida ei tunne eesti keel ega need keeled, mida seni on peamiselt vaadeldud foneemi mõistet käsitledes.

Tartu Riiklik Ülikool

Saabus toimetusse
16. VI 1953.

ФОНЕМА В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

П. А. АРИСТЭ,
доктор филологических наук

Резюме

На страницах «Известий Академии наук СССР, Отделение литературы и языка» в 1952 году открылась дискуссия по вопросам фонологии. В ходе этой дискуссии был подвергнут серьезному обсуждению и вопрос о сущности фоны.

Теория фоны развивалась в русской лингвистической науке. Ее основоположником был И. А. Бодуэн де Куртенэ. Окончательное определение сущности фоны дал советский языковед Л. В. Щерба. Л. В. Щерба показал, что сущность фоны заключается в свойстве звука быть потенциальным носителем смысла, средством общения между людьми. Это определение сущности фоны признано правильным современным со-

ветским языкознанием. Фонема — кратчайший неделимый языковой элемент, от которого зависит значение. Фонемы могут иметь оттенки. Нет абсолютных границ между оттенками и фонемами. Из оттенков могут образовываться самостоятельные фонемы, а самостоятельные фонемы, наоборот, могут превращаться в оттенки, так как фонема является исторической категорией. Фонема — совершенно конкретное звуковое представление, типовое представление, включающее всю совокупность оттенков.

В дискуссионных статьях «Известий» описываются фонематические системы разных языков, показывается зависимость сущности фонемы от общей системы данного языка. Приводится много правильных примеров относительно того, что именно является фонемой в отдельных языках. Приведенные примеры все же не показывают всесторонние, какие фонемы могут существовать вообще.

В данной статье описывается фонематическая система эстонского языка, произношение которого резко отличается от произношений в других языках.

Фонетическая система эстонского языка очень сложна. В ней количество звуков играет особенно важную роль. Поэтому эстонский язык наряду с качественными фонемами имеет также и количественные фонемы. К качественным фонемам, например, относятся все гласные эстонского языка: *a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü*. Все гласные имеют три степени долготы. От этих степеней долготы зависят лексические и морфологические значения слова, например: *koli* — дрянь (с кратким *o*), *kooli* — школы (с долгим *o*) и *kooli* — школу, в школу (со сверхдолгим *o*). Таким образом, все качественные гласные фонемы дают по три количественные гласные фонемы.

Качественными фонемами являются также все согласные эстонского национального языка (*k, p, t, m, n, s, š, ž, l, r, j, v*, аффрикаты *ts, tsš*). Фонемой нужно считать и звук *η*, который выступает только в связи с заднеязычным смывным (*pang* = *paŋs* — ведро, *pank* = *paŋk* — банк). Имеются некоторые слова, где звуки *η* и *n* придают словам различное значение, например, *konngi* = *koŋgi* — даже лягушка и *kongi* = *koŋci* — в конуру. Все эстонские согласные также имеют степени долготы. Эти степени долготы согласных являются носителями смысла. Например, *lina* — лен (с кратким *n*), *linna* — (род.) города (с долгим *n*) и *linna* — в город (со сверхдолгим *n*).

Самостоятельными фонемами являются и палатализованные (смягченные) согласные *l', n', s', t'*. Например, *palk* = *palk* — зарплата и *palk* = *pałk* — бревно.

Дифтонги эстонского языка имеют две степени долготы: *laulu* = *laũlu* — (род.) песни и *laulu* = *laũlu* — песню, *seina* = *seĩna* — (род.) стены и *seina* = *seĩna* — стену. Степень долготы имеют также сочетания согласных: *marja* = *mařja* — (род.) ягоды и *marja* = *mařja* — ягоду. Степени долготы дифтонгов и сочетаний согласных являются носителями смысла. Они неделимы. Таким образом, нужно считать фонемами также дифтонги и сочетания согласных эстонского языка.

Звонкость согласных не дает в эстонском языке самостоятельных фонем. Звонкие и глухие звучания согласных являются лишь комбинаторными оттенками. Поэтому эстонец не различает *b, d, g* от *p, t, k* или же *s* от *z*.

Оттенки фонем эстонского литературного языка бывают комбинаторные, территориальные и индивидуальные. Имеются качественные и количественные оттенки.

Фонетическая система эстонского литературного языка изменялась с течением времени. В литературный язык вошли фонемы *f*, *š*, *ž*, *tš*, которые неизвестны большинству диалектов эстонского языка.

Как сам автор в своих прежних трудах, так и многие другие исследователи эстонского языка неправильно определяли сущность фонемы, и поэтому до настоящего времени не было правильного определения того, что именно является самостоятельной фонемой в эстонском литературном языке.

Тартуский государственный
университет

Поступила в редакцию
16 VI 1953